

KAZIMIERZ
KOLAŃCZYK
PRAWO
RZYMSKIE

Wolters Kluwer

KAZIMIERZ
KOLAŃCZYK
**PRAWO
RZYMSKIE**

wydanie 6

Zamów książkę w księgarni internetowej

proinfo.pl
księgarnia internetowa

 Wolters Kluwer

Warszawa 2021

Wydawca
Dagna Kordyasz

Redaktor prowadzący
Joanna Ołówek

Projekt graficzny okładki i stron tytułowych
Wojtek Kwiecień-Janikowski

prawolubni

Ta książka jest wspólnym dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy, byś przestrzegał przysługujących im praw. Książkę możesz udostępnić osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie publikuj jej w internecie. Jeśli cytujesz fragmenty, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. A jeśli musisz skopiować część, rób to jedynie na użytek osobisty.

Szanujemy prawo i własność
Więcej na www.legalnakultura.pl
Polska Izba Książki

© Copyright by Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o., 2021

ISBN 978-83-8246-251-7
6. wydanie

Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o.
Dział Praw Autorskich
01-208 Warszawa, ul. Przyokopowa 33
tel. 22 535 82 19
e-mail: PL-ksiazki@wolterskluwer.com

księgarnia internetowa www.profinfo.pl

SPIS TREŚCI

Przedmowa do pierwszego wydania	13
Przedmowa do drugiego wydania	17
Przedmowa do piątego wydania	19
Wprowadzenie – pół wieku później	21
Wykaz skrótów	27

ZAGADNIENIA WSTĘPNE

I. Znaczenie nauki prawa rzymskiego	35
§ 1. Prawo rzymskie	35
§ 2. Znaczenie przedmiotu	36
§ 3. Podstawa naukowa	39
II. Podział i systematyka prawa	41
§ 4. Pojęcie prawa	41
§ 5. Kazyistyka prawa rzymskiego	42
§ 6. Prawo publiczne – prawo prywatne	44
§ 7. Systematyka prawa prywatnego	45
III. Przegląd historycznego rozwoju prawa rzymskiego i jego źródeł	48
A. Historia państwa i prawa	48
§ 8. Historia państwa rzymskiego	48
§ 9. Historia prawa rzymskiego	49
B. Historia źródeł prawa rzymskiego	50
§ 10. Źródła prawa rzymskiego	50
a. Okres rozwoju i prawa klasycznego	52
α. Prawo zwyczajowe i ustawodawstwo	52
§ 11. Prawo zwyczajowe	52

§ 12. Ustawa XII tablic	52
§ 13. Dalsze ustawy	55
§ 14. Uchwały senatu	56
§ 15. Konstytucje cesarskie	58
β. Prawotwórcza działalność magistratury	60
§ 16. Edykty pretorów i innych magistratur jurysdykcyjnych	60
γ. Prawotwórcza działalność uczonych prawników	64
§ 17. Ogólna charakterystyka jurysprudencji rzymskiej	64
§ 18. Jurysprudencja w okresie republiki	66
§ 19. Jurysprudencja w okresie pryncypatu	68
§ 20. Juryści okresu klasycznego	70
§ 21. Gaius i jego <i>Institutiones</i>	74
δ. System prawa klasycznego	76
§ 22. Historyczne nawarstwienia w okresie pryncypatu	76
§ 23. <i>Ius civile</i>	77
§ 24. <i>Ius honorarium</i>	78
§ 25. <i>Ius gentium</i>	80
b. Okres schyłkowy	84
α. Prawo poklasyczne	84
§ 26. Ustawodawstwo cesarskie	84
§ 27. Jurysprudencja w okresie dominatu	87
§ 28. Nauczanie prawa	89
§ 29. „Dawne prawo”, jego opracowania i zbiory	91
§ 30. „Ustawy o cytowaniu”	93
§ 31. „Wulgaryzacja” prawa rzymskiego	96
β. Ustawodawstwo Justyniana	99
§ 32. Ogólna koncepcja i realizacja	99
§ 33. Instytucje	102
§ 34. <i>Digesta</i>	103
§ 35. Kodeks	107
§ 36. Nowele	109
§ 37. <i>Corpus iuris civilis</i>	110
C. Dalsze dzieje ustawodawstwa Justyniana i prawa rzymskiego	112
§ 37 ^A . Prawo rzymsko-bizantyjskie (565–1453)	112
§ 37 ^B . Prawo rzymskie w Europie Zachodniej i Środkowej	115

RZYMSKI PROCES CYWILNY

I. Ogólne cechy charakterystyczne	123
§ 38. Wstępna charakterystyka rzymskiego prawa procesowego	123
§ 39. Pozasądowa ochrona roszczeń prywatnych	124
§ 40. Podział postępowania na dwie fazy	127
§ 41. Organy ochrony prawnej	128

§ 42. Strony procesowe	132
§ 43. Ramy organizacyjne procesu	135
§ 44. <i>Actio</i>	138
II. Bieg postępowania i egzekucja w procesie legisakcyjnym, formułkowym i kognicyjnym	140
A. Proces legisakcyjny	140
§ 45. Wstępna charakterystyka	140
§ 46. <i>Legis actio sacramento</i>	141
§ 47. <i>Legis actio per manus iniectioem</i>	143
§ 48. Niedogodności procesu legisakcyjnego i jego usunięcie	146
B. Proces formułkowy	148
§ 49. Wstępna charakterystyka	148
a. Postępowanie <i>in iure</i>	149
§ 50. Początek postępowania	149
§ 51. Możliwości zakończenia sporu <i>in iure</i>	151
§ 52. Stanowisko pozwanego	153
§ 53. Zakończenie postępowania <i>in iure</i>	156
b. Formułka procesowa	158
§ 54. Ogólna charakterystyka	158
§ 55. Zwyczajne części składowe	159
§ 56. Nadzwyczajne części składowe	162
c. Klasyfikacja i konkurencja powództw	165
§ 57. Klasyfikacja powództw	165
§ 58. Powództwa prawa pretorskiego	167
§ 59. Powództwa konkurujące	169
d. Postępowanie <i>apud iudicem</i>	171
§ 60. Ogólny charakter i zadania	171
§ 61. Granice władzy sędziego	173
§ 62. Wymóg kondemnacacji pieniężnej i jego złagodzenie	175
§ 63. Wyrok	177
e. Wykonanie wyroku	178
§ 64. Środki obrony przed skutkami wyroków nieprawidłowych	178
§ 65. Powództwo egzekucyjne. Egzekucja osobista	180
§ 66. Egzekucja majątkowa uniwersalna	181
§ 67. Ograniczenia egzekucji majątkowej	182
f. Próba oceny	183
§ 68. Zalety i wady procesu formułkowego	183
C. Proces kognicyjny	185
§ 69. Wstępna charakterystyka	185
§ 70. Najważniejsze zmiany w postępowaniu i w egzekucji	187
§ 71. Apelacja	190
§ 72. Proces reskryptowy	192

§ 73. Znaczenie i funkcja procesu kognicyjnego	192
III. Ochrona pozaprosesowa	194
§ 74. Ogólna charakterystyka. Krąg zastosowania	194
§ 75. Interdykty	196
§ 76. <i>Restitutio in integrum</i>	198

PRAWO OSOBOWE

§ 77. Osoby i prawo dotyczące osób	203
I. Zdolność prawna	205
A. Osoby fizyczne	205
§ 78. Status <i>libertatis</i> . Wolni	205
§ 79. Niewolnicy	207
§ 80. Wyzwolenicy	212
§ 81. Osoby półwolne	218
§ 82. Status <i>civitatis</i>	220
§ 83. Status <i>familiae</i>	224
B. Osoby prawne	228
§ 84. Osoby prawne jako podmioty prawa	228
II. Zdolność do czynności prawnych	232
§ 85. Wymogi i ograniczenia zdolności do czynności prawnych	232
§ 86. Czynności prawne	235
§ 87. Zastępstwo	245

PRAWO RODZINNE

I. Prawo małżeńskie	249
§ 88. Ogólny charakter małżeństwa rzymskiego	249
§ 89. Ograniczenia swobody zawierania małżeństw	252
§ 90. Zawarcie małżeństwa. <i>Conventio in manum</i>	255
§ 91. Rozwiązanie małżeństwa. Zniesienie <i>manus</i>	258
§ 92. Skutki prawne małżeństwa w sferze stosunków osobistych	261
§ 93. Małżeńskie prawo majątkowe	263
§ 94. Posag. Darowizna z powodu małżeństwa	265
II. Władza ojcowska	269
§ 95. Powstanie władzy ojcowskiej	269
§ 96. Zgaśnięcie władzy ojcowskiej	273

§ 97. Władza nad osobami	275
§ 98. Władza nad majątkiem	277
III. Opieka i kuratela	280
§ 99. Znaczenie opieki i kurateli w Rzymie	280
§ 100. Opieka nad niedojrzałymi (<i>tutela impuberum</i>)	281
§ 101. Opieka nad kobietami (<i>tutela mulierum</i>)	284
§ 102. Kuratela (<i>cura, curatio</i>)	285

PRAWO RZECZOWE

I. Rzeczy i rodzaje władztwa nad rzeczami	291
§ 103. Rzeczy	291
§ 104. Posiadanie. Pojęcie, skutki i rodzaje	294
§ 105. Nabycie i utrata posiadania	300
§ 106. Ochrona posiadania	304
§ 107. Prawa rzeczowe	309
II. Prawo własności	311
A. Historia, pojęcie i znaczenie	311
§ 108. Historyczny rozwój prawa własności	311
§ 109. Rzymskie prawo własności. Pojęcie i znaczenie	316
B. Nabycie i utrata prawa własności	322
§ 110. Ogólna charakterystyka	322
§ 111. Przeniesienie prawa własności	323
§ 112. Zasiedzenie	329
§ 113. „Pierwotne” sposoby nabycia	335
C. Ochrona prawa własności	338
§ 114. Znaczenie problemu i wielość sposobów ochrony	338
§ 115. Środki ochrony według <i>ius civile</i>	340
§ 116. Środki ochrony według prawa pretorskiego	344
III. Prawa na rzeczy cudzej	347
A. Służebności	347
§ 117. Służebności gruntowe	347
§ 118. Służebności osobiste	348
§ 119. Ogólne pojęcie i wspólne cechy służebności	350
B. Inne prawa na rzeczy cudzej	353
§ 120. <i>Emfiteuza</i> i <i>superficies</i>	353
§ 121. Prawo zastawu	356

ZOBOWIĄZANIA

I. Ogólne cechy zobowiązań	365
§ 122. Pojęcie, historia i znaczenie	365
§ 123. Podział zobowiązań	368
§ 124. Podmioty zobowiązań	372
§ 125. Przedmiot zobowiązania	376
§ 126. Modyfikacje świadczenia. Odpowiedzialność za szkodę	380
II. Powstanie zobowiązań. Poszczególne zobowiązania	389
A. Kontrakty i <i>pacta</i>	389
§ 127. Ogólna charakterystyka zobowiązań kontraktowych	389
a. Kontrakty realne	393
§ 128. Pożyczka (<i>mutuum</i>)	393
§ 129. Użyczenie (<i>commodatum</i>)	396
§ 130. Przechowanie (<i>depositum</i>)	399
§ 131. <i>Pignus</i> – kontrakt zastawu ręcznego	402
b. Kontrakty werbalne i literalne	405
§ 132. Stypulacja (<i>stipulatio</i>) i inne kontrakty werbalne	405
§ 133. Kontrakty literalne	411
c. Kontrakty konsensualne	413
§ 134. Sprzedaż (<i>emptio venditio</i>)	413
§ 135. Najem (<i>locatio conductio</i>)	426
§ 136. Spółka (<i>societas</i>)	433
§ 137. Zlecenie (<i>mandatum</i>)	437
d. Rozszerzenie klasycznego systemu kontraktowego	441
§ 138. Kontrakty nienazwane (tzw. <i>contractus innominati</i>)	441
§ 139. <i>Pacta</i>	445
§ 140. Darowizna (<i>donatio</i>)	451
B. Zobowiązania jak gdyby z kontraktu (<i>obligationes quasi ex contractu</i>)	453
§ 141. Prowadzenie cudzych spraw bez zlecenia (<i>negotiorum gestio</i>) ...	453
§ 142. Bezpodstawne wzbogacenie i inne zobowiązania jak gdyby z kontraktu	455
C. Zobowiązania z deliktu i jak gdyby z deliktu	459
§ 143. Ogólna charakterystyka zobowiązań z deliktu	459
§ 144. Kradzież (<i>furtum</i>) i rabunek (<i>rapina</i>)	462
§ 145. Bezprawne wyrządzenie szkody (<i>damnum iniuria datum</i>)	466
§ 146. Zniewaga (<i>iniuria</i>)	468
§ 147. Delikty prawa pretorskiego	470
§ 148. Zobowiązania jak gdyby z deliktu (<i>quasi ex delicto</i>)	473
D. Zobowiązania zaciągnięte przez osoby <i>alieni iuris</i> . Odpowiedzialność za szkody wyrządzone przez zwierzęta	475
§ 149. Zobowiązania z kontraktu i quasi-kontraktu	475
§ 150. Zobowiązania z deliktów osób <i>alieni iuris</i> . Odpowiedzialność za szkody wyrządzone przez zwierzęta	477

III. Umocnienie, przeniesienie i umorzenie zobowiązań	480
§ 151. Umocnienie zobowiązań. Poręczenie. Intercesja	480
§ 152. Zmiana podmiotów zobowiązań	483
§ 153. Umorzenie zobowiązań według <i>ius civile</i>	486
§ 154. Umorzenie zobowiązań według <i>ius honorarium</i>	491

PRAWO SPADKOWE

I. Ogólna charakterystyka	497
§ 155. Pojęcie dziedziczenia i prawa spadkowego	497
§ 156. Rozwój historyczny	500
II. Powołanie do spadku	504
§ 157. Dziedziczenie testamentowe	504
§ 158. Dziedziczenie beztestamentowe	514
§ 159. Dziedziczenie przeciwtestamentowe	519
III. Nabycie spadku i jego skutki	524
§ 160. Nabycie spadku	524
§ 161. Stanowisko prawne dziedzica	527
§ 162. Legaty i fideikomisy	531
Słowniczek terminologii łacińskiej	537

PRZEDMOWA DO PIERWSZEGO WYDANIA

Spośród wszystkich gałęzi prawoznawstwa prawo rzymskie ma najstarszą tradycję, jest przedmiotem nauki i nauczania już ponad dwadzieścia wieków. Niezwykły jest również zasięg tego przedmiotu, interesuje się nim dosłownie cały świat. Stąd też każda nowa próba syntetycznego ujęcia przedmiotu stanowi, tak jak to określił już w roku 1934 wybitny romanista francuski, swojego rodzaju „zuchwalstwo” (*quelque témérité*)¹, a przecież od tego czasu trudności przedmiotu znacznie wzrosły. Mimo to nie brak coraz to nowych prób syntetycznych ujęć w rozmaitych językach, także w języku polskim².

Autor niniejszego podręcznika zdecydował się na swoje „zuchwalstwo” dopiero po długich wahaniach i po zebraniu dwudziestoletnich, własnych doświadczeń dydaktycznych³. W szczególności zaś widzi usprawiedliwienie swojej próby w następujących różnicach co do zakresu i sposobu przedstawienia przedmiotu w stosunku do ujęć poprzednich.

1. Podręcznik jest dostosowany do obowiązującego, ramowego programu nauczania „Prawa rzymskiego”⁴. Oznacza to, że autor ogranicza się do przedstawienia materiału potrzebnego studentowi do egzaminu, rezygnując z góry z wyczerpującego objęcia treści całego przedmiotu.

2. Autor stara się wyjść z rozpowszechnionej w podręcznikach izolacji przedmiotu i wskazywać przynajmniej na związki problemowe z innymi dyscyplinami, objętymi obowiązującym planem studiów prawniczych. Są one szczególnie bliskie

¹ R. Monier, *Manuel élémentaire de droit romain*, I, wyd. 6, Paris 1947: *Avant propos*.

² Podręcznik Osuchowskiego zawiera zestawienie około 150 dalszych podręczników z zakresu prawa rzymskiego (s. 11–14).

³ Postulat podjęcia nowej próby syntetycznego przedstawienia prawa rzymskiego dla celów dydaktycznych przedstawił autor w artykule recenzyjnym pt. *Nowy podręcznik rzymskiego prawa prywatnego. Uwagi w związku z pracą Wacława Osuchowskiego, Zarys rzymskiego prawa prywatnego*, Warszawa 1962, CPH 17, 1965, z. 1, s. 231–255. Zob. szczególnie s. 251 i nast.

⁴ Ministerstwo Oświaty i Szkolnictwa Wyższego. Departament Studiów Uniwersyteckich, Ekonomicznych i Pedagogicznych – *Plan studiów i ramowe programy nauczania. Prawo*, Warszawa 1968, s. 35: *Prawo rzymskie*.

z „Powszechną historią państwa i prawa”, gdyż jest to w obrębie nauk historyczno-prawnych dyscyplina najszerza co do zakresu i „wiodąca”⁵. Dalej, w obrębie rzymskiego prawa prywatnego występują na każdym kroku styki problemowe z „Prawem cywilnym” i „Postępowaniem cywilnym”. Nie brak ich wreszcie i z innymi dyscyplinami, np. z „Wstępem do nauk o państwie i prawie” czy z „Historią doktryn polityczno-prawnych”.

3. W ciągu wielowiekowego procesu wtórnego stosowania prawa rzymskiego i rozwoju jego nauki zatarły się w znacznym stopniu kontury autentycznego prawa, które obowiązywało niegdyś rzeczywiście w państwie rzymskim. Szczególnie rzymskie prawo prywatne, przerabiane i dostosowywane wielokrotnie do potrzeb praktyki, oderwało się znacznie od swojego pierwowzoru i ostatecznie, w opracowaniu dziewiętnastowiecznych „pandektystów”, pełniło funkcję ogólnej teorii prawa cywilnego. W niejednym podręczniku prezentuje się owe późniejsze naleciałości bez dalszych wyjaśnień, jak gdyby to były zasady antycznego prawa rzymskiego. Autor będzie usilnie zabiegał o to, ażeby utrzymać się ściśle w granicach autentyzmu historycznego, tzn. przedstawiać w podręczniku istotnie tylko tzw. czyste prawo rzymskie. Nie bez racji wypowiedziano bowiem niedawno przekonanie naukowe tej treści, że prawdziwa aktualność prawa rzymskiego tkwi właśnie w jego historyzmie i autentyzmie⁶. Dlatego też programowym oparciem dla wykładu będą dwa autentyczne podręczniki prawa rzymskiego, a mianowicie słynne Instytucje Gaiusa z II w. n.e. (§ 21, 2) i nie mniej znane Instytucje Justyniana z VI w. n.e. (§ 33). Dalszy materiał źródłowy, głównie czerpany z Digestów Justyniana (§ 34), będzie traktowany jako pomoc w wypełnianiu luk wspomnianych podręczników.

4. Prawo rzymskie jest dyscypliną naukową i dydaktyczną znaną z wysokiego stopnia trudności. Są to w dużej mierze trudności rzeczywiste, wynikające z natury samego materiału. Potęgują je jednak często tradycyjne syntezy, nacechowane dogmatyzmem i formalizmem, wykłady bezbarwne i jednopłaszczyznowe.

Autor stara się wyzwolić spod ciężaru tej tradycji, wskazując, gdzie tylko można, na problemy prawnicze, przed którymi stawało społeczeństwo i państwo rzymskie i które – na miarę swoich czasów – próbowało rozwiązywać. Takie ujęcie problemowe jest tym bardziej obiecujące, że w źródłach prawa rzymskiego doszły do naszych czasów przede wszystkim świadectwa o problemach prawniczych życia codziennego, a zatem nadal aktualnych i wymagających rozwiązywania po dziś dzień⁷.

⁵ Zob. *Wnioski przyjęte na konferencji historyków prawa w Karpaczu w dniu 13 czerwca 1964 r.*, 17, 1965, z. 2, s. 333, pkt 3.

⁶ M. Bartošek, s. 101, 111.

⁷ O wartości nauczania problemowego informuje np. Z. Pietrusiński, *Myślenie twórcze*, Warszawa 1969, s. 128–129 (z dalszą literaturą).

I. ZNACZENIE NAUKI PRAWA RZYMSKIEGO

§ 1. Prawo rzymskie

1. Zakres pojęcia. Przedmiot oznaczony w planie studiów i w ramowym programie nauczania nazwą „Prawo rzymskie” wymaga bliższego wyjaśnienia. Użyta nazwa jest bowiem wieloznaczna i wymaga uściślenia co do czasu i zakresu obowiązywania, a także co do treści rzeczowej.

„Prawem rzymskim” nazywa się zarówno to prawo, które zostało stworzone i obowiązywało w państwie rzymskim, jak i to, które później, po upadku tego państwa, odżywało wielokrotnie, obowiązywało na nowo i częściowo obowiązuje nadal w Europie i poza Europą (tzw. prawo rzymskie recypowane, prawo rzymskie „nowożytnie” czy nawet „współczesne”). Wieloznaczność nazwy w rozumieniu chronologicznym dotyczy nadto dziejów prawa rzymskiego w samym państwie rzymskim; w zależności od okresu rozwoju mówi się bowiem i pisze o prawie rzymskim „archaicznym” „klasycznym”, „poklasycznym” czy „justyniańskim” (§ 9). Dalej, odróżnić trzeba prawo rzymskie obowiązujące obywateli rzymskich (*ius civile*, § 23) w samej metropolii i na terenie całego państwa od rozmaitych praw lokalnych, tolerowanych przez Rzymian i obowiązujących w Italii i w prowincjach rzymskich, np. w Grecji, w Galii, czy w Egipcie.

Wreszcie, pod względem rzeczowym, z uwagi na treść, „prawo rzymskie” można precyzować bliżej jako prawo „publiczne”, „prywatne”, „sakralne”, „karne”, „wojskowe” itd.

2. Zakres przedmiotu nauczania. Podręcznik obejmuje tylko tzw. czyste prawo rzymskie – to, które obowiązywało istotnie w antycznym państwie rzymskim, a w szczególności w okresie jego najświetniejszego rozwoju (tzw. prawo klasyczne z I, II i III w. n.e.). W polu widzenia pozostają również dalsze jego losy w okresie rzymskiego cesarstwa absolutnego, aż do podsumowania dokonanego rozwoju w ustawodawstwie cesarza Justyniana z VI w. n.e. Wyjątkowo tylko sięgać się będzie, dla wyjaśnienia genezy ważniejszych urządzeń prawnych, do okresu wcześniejszego. Marginesowy charakter będą miały także informacje o pojustyniańskich dziejach poszczególnych instytucji.

Wykład ogranicza się w zasadzie do przedstawienia prawa obowiązującego obywateli rzymskich. Istnienie skomplikowanej mozaiki praw lokalnych, obowiązujących inne kręgi ludności poza obywatelami, można tylko tu i ówdzie sygnalizować¹.

I wreszcie, stosownie do programu, wykład zamyka się nieomal wyłącznie w obrębie rzymskiego prawa prywatnego (§ 6).

§ 2. Znaczenie przedmiotu

1. Znaczenie historyczne. W historii kultury w ogóle, a w historii prawa w szczególności, prawo rzymskie jest zjawiskiem o doniosłości zupełnie wyjątkowej. Był to przede wszystkim system prawny, który obowiązywał w najpotężniejszym organizmie państwowym starożytności, w państwie rzymskim, od początku do końca jego istnienia. Licząc od tradycyjnej daty założenia Rzymu (753 p.n.e.) do upadku państwa rzymskiego w jego części zachodniej (476 n.e.), jest to przeszło 12 stuleci. W części wschodniej czas obowiązywania liczony do śmierci cesarza Justyniana I (565 n.e.) wydłuża się do 13 wieków, a jeśli liczyć dalsze obowiązywanie prawa rzymsko-bizantyjskiego aż do upadku państwa bizantyjskiego (1453 n.e.), to dochodzimy do 22 wieków ciągłości obowiązywania jednego systemu prawnego.

Jeszcze bardziej zdumiewającym zjawiskiem są wtórne dzieje tego systemu. Prawo rzymskie przetrwało bowiem i państwo, i formację społeczno-ekonomiczną, w której powstało. Podczas gdy formacja niewolnicza zginęła definitywnie, prawo przez nią stworzone obowiązywało nadal, a gdy nawet poszło przejściowo w zapomnienie, odżywało znów wielokrotnie w feudalizmie i kapitalizmie recypowane w przekształconych postaciach i na terenach dawnego *Imperium Romanum*, i poza nimi. Aż do końca XVIII w., tzn. do okresu wielkich kodyfikacji europejskich, to recypowane prawo rzymskie obowiązywało jeszcze bezpośrednio na znacznych połaciach Europy i świata, po czym zakres jego obowiązywania zaczyna się kurczyć. W wieku XX prawo rzymskie obowiązuje wprost już tylko w odosobnionych oazach², natomiast trwa nadal jego **wpływ pośredni**, wyrażony w przelicznych normach prawa obowiązującego, inspirowanych przez prawo rzymskie. Istnieje zatem nieomalże nieprzerwana tradycja znajomości i stosowania prawa rzymskiego od starożytności do czasów dzisiejszych. Z tych też względów znaczenie prawa rzymskiego jako zjawiska historycznego i kulturowego o nadzwyczajnej doniosłości jest całkowicie poza dyskusją.

¹ Np. jednej tylko części Imperium Romanum, hellenistyczno-rzymskiego Egiptu, dotyczy monumentalne dzieło R. Taubenschlaga, *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri (332 B.C. – 640 A.D.)*, wyd. 2, Warszawa 1955, s. XV–789.

² Zob. np. informacje J. Kosika o współczesnym prawie rzymsko-holenderskim, § 37 B, przyp. 197.

2. Przedmiot badań naukowych. Doniosła rola dziejowa prawa rzymskiego przesądza zarazem o jego znaczeniu jako przedmiotu badań naukowych. Badania nad tym systemem prawnym w jego rozmaitych przejawach, od samych początków do współczesnego znaczenia, rozwijają się nadal z intensywnością nie tylko nie słabnącą, ale w XX w. wydatnie spotęgowaną. Jest to tym bardziej znamienne, że sam system prawny utracił przecież w XX w. prawie w całości swoje bezpośrednie zastosowanie.

W światowym ruchu naukowym z zakresu prawa rzymskiego na czoło wysunęła się ostatnio nauka włoska³, ale i poza Włochami, w Europie i poza Europą, rozsiane są przeliczne ośrodki badań romanistycznych⁴. Zewnętrzne efekty ich działalności publikacyjnej są tak rozległe i rozproszone, że sama rejestracja bibliograficzna jest możliwa tylko zbiorowym wysiłkiem (§ 3). Po ostatniej wojnie przed romanistyką światową otworzyły się nowe perspektywy, m.in. dzięki przewyżczeniu tradycyjnych metod badawczych.

3. Przydatność dydaktyczna. Prawo rzymskie było przedmiotem systematycznego nauczania już w samym państwie rzymskim (§ 28). Od tego czasu stanowiło niejednokrotnie ośrodek wykształcenia prawniczego, a w każdym razie trwały element formacji intelektualnej kolejnych pokoleń prawników. Obecnie jest przedmiotem nauczania w rozmaitym zakresie na kilkuset uniwersytetach całego świata⁵.

Aktualna przydatność dydaktyczna przedmiotu bywa jednak niekiedy podawana w wątpliwość⁶, a nawet wręcz kwestionowana. Przeciwnicy podnoszą takie argumenty, jak odległość formacji, w której prawo rzymskie powstało, rozległość i trudną

³ Przegląd stanu romanistyki włoskiej daje G.I. Luzzatto, *Problemy i kierunki rozwoju współczesnej nauki historii prawa rzymskiego we Włoszech*, CPH 20, 1968, z. 1, s. 169–198.

⁴ Bieżący przegląd ich aktywności prezentuje corocznie (od r. 1950) czasopismo IURA.

⁵ Przegląd ośrodków dydaktycznych i ich działalności w czasopiśmie IURA, od 1950 r., z corocznymi uzupełnieniami.

⁶ Ważnych materiałów przysporzyły: *Międzynarodowa ankieta Czasopisma Prawno-Historycznego na temat nauczania przedmiotów historycznych na wydziałach prawa*, CPH 9, 1957, z. 1, s. 397–420; tamże, z. 2, s. 391–434 (wstęp i podsumowanie M. Szczanieckiego); *Międzynarodowa ankieta romanistyczna czasopisma „Labeo”*, CPH 9, 1957, z. 2, s. 379–390 (M. Staszaków); *Ankieta na temat miejsca dyscyplin historyczno-prawnych wśród nauk historycznych i prawnych*, CPH 21, 1969, z. 2, s. 165–191; 22, 1970, z. 1, s. 195–203; 23, 1971, z. 1, s. 179–189. Osobna sesja tematyczna poświęcona nauczaniu prawa rzymskiego odbyła w r. 1963 Société d’Histoire des Droits de l’Antiquité; najobszerniejsze materiały sprawozdawcze ogłoszono w RIDA 11, 1964, s. 393–447; I. Sondel, *O współczesnych wartościach prawa rzymskiego*, „Przegląd Humanistyczny” 20, 1976, s. 85–93; M. Kuryłowicz, *Historia i współczesność prawa rzymskiego*, Lublin 1984; H. Kupiszewski, *Znaczenie prawa rzymskiego dla współczesności*, PiP 36, 1981, z. 8, s. 69–80; tenże, *Prawo rzymskie a współczesność*, Warszawa 1988; M. Żołnierczuk, *Rola prawa rzymskiego w kształtowaniu polskiego prawnika*, „Rzeszowskie Zeszyty Naukowe” 1/1983, s. 7–20; W. Wołodkiewicz, *Tradycja prawa rzymskiego we współczesnym prawie cywilnym*, „Palestra” 10–11, 1987, s. 66–85.

przyswajalność materiału, tu i ówdzie trwający jeszcze konserwatyzm metod badawczych i dydaktycznych samych romanistów.

Decydujące znaczenie zachowują jednak nadal przeciwne poglądy, za utrzymaniem przedmiotu, także w współczesnych programach nauczania⁷.

W źródłach prawa rzymskiego dochował się do naszych czasów jedyny w swoim rodzaju, konkretny i nader wyrazisty obraz wielkiego systemu prawnego, i to obraz dynamiczny, rozpoczany na przestrzeni tysiąclecia rozwoju. Od Ustawy XII tablic do ustawodawstwa Justyniana obserwować można kolejno: nader skromne początki, stopniowy wzrost aż do apogeum świetności w prawie klasycznym, regres i wulgaryzację w okresie poklasycznym i nową próbę odnowienia dawnej świetności za Justyniana.

System prawa rzymskiego rozwijał się w konkretnych i dzisiaj coraz to lepiej znanych warunkach politycznych, społecznych i ekonomicznych samego państwa i jego kultury. Jego studium to studium historycznego uwarunkowania norm prawnych, to droga do przyswojenia sobie naukowego historyzmu, tak cennego w formacji intelektualnej prawnika – humanisty⁸.

Juryści rzymscy potrafili nadać normom swego systemu świętą formę zewnętrzną. Jej wyrazem stał się **język łaciński**, zwarty, precyzyjny i tak bardzo rozpowszechniony w całym świecie kulturalnym. Z tego dorobku przetrwały do naszych czasów w przebogatym wyborze: techniczne terminy prawnicze⁹, próby definicyjne, przykłady zwięzłego przedstawienia stanów faktycznych i pomysłowych rozwiązań prawnych, zarysy pojęciowe całych instytucji prawnych. **Aparatura terminologiczna i pojęciowa** prawa rzymskiego uzyskała znaczenie międzyformacyjne, stała się czymś w rodzaju międzynarodowego alfabetu prawniczego.

Niejedna instytucja prawna, sprecyzowana przez prawników rzymskich, wytrzymała próbę czasu i – wypełniona nową treścią – okazała swoją przydatność także w następnych formacjach społeczno-ekonomicznych. Taki walor mają przede wszystkim

⁷ Szczegółowa argumentacja: M. Kuryłowicz, *Wokół zagadnień nauczania prawa rzymskiego*, „Życie Szkoły Wyższej” 22, 1974, nr 3–4, s. 57–63.

⁸ J. Bardach, *Nauki historyczno-prawne i ich miejsce w systemie kształcenia prawniczego*, CPH 17, 1965, z. 2, s. 327–332, i wnioski konferencji historyków prawa, tamże, s. 332–334; B. Leśnodorski, *O miejscu i roli przedmiotów historyczno-prawnych w systemie kształcenia prawników*, CPH 18, 1966, z. 1, s. 273–274, i dyskusja, tamże, s. 276–279.

⁹ Dostęp do technicznej terminologii prawa rzymskiego ułatwiają słowniki specjalistyczne ze słynnym słownikiem Heumanna na czele. W polskiej wersji opracował go w swoim czasie T. Dydyński, *Słownik łacińsko-polski do źródeł prawa rzymskiego*, Warszawa 1883. Nowe wydanie niemieckie scharakteryzował F. Wycisk, PK 9, 1966, z. 3–4, s. 389–394. Do użytku studenckiego wystarczy K.M. Klein, *Podręczny słownik łacińsko-polski dla prawników*, Warszawa 1956.

instytucje prawa prywatnego, które jest przecież prawem życia codziennego. Dlatego też tak wielkie znaczenie ma rzetelne studium rzymskiego prawa prywatnego dla zrozumienia współczesnego prawa cywilnego.

Wedle świadectwa wybitnego cywilisty polskiego rzymskie prawo prywatne powinno być przedmiotem wykładu, stanowi ono bowiem „idealne *tertium comparationis* oraz skarbnicę wiedzy o ewolucji pojęć i instytucji prawnych”¹⁰.

§ 3. Podstawa naukowa

1. Źródła. W państwie rzymskim istniały liczne i obfite źródła prawotwórcze (§ 11–36). Efektem ich działania była olbrzymia masa materiału prawnego, który już w starożytności podlegał wielokrotnej redukcji i selekcji. Mimo to zachowało się bardzo wiele.

Główny zrąb materiału normatywnego zawiera **ustawodawstwo Justyniana** z VI w. n.e. (§ 32–37). Z przekazów zachowanych inną drogą na szczególną uwagę zasługuje **podręcznik Gaiusa** z II w. n.e. (§ 21).

Przebogaty materiał kryje się też w antycznej **literaturze nieprawniczej**, np. w pismach filozofów, historyków, gramatyków, retorów, komediopisarzy, satyryków, mierniczych; w zachowanych dokumentach i napisach (inskrypcjach), szczególnie papirusowych.

Podstawa źródłowa naszego systemu jest więc wyjątkowo rozległa i solidna.

2. Literatura. W oparciu o tę podstawę źródłową rozwinęła się już wcześniej, w samym państwie rzymskim, i rozwijała dalej, pomimo jego upadku, niezmiernie bogata literatura prawnicza dotycząca prawa rzymskiego. Jej dzisiejsze rozmiary są trudne do ogarnięcia nawet dla specjalistów.

Pierwszą orientację ułatwiają materiały bibliograficzne zawarte w podręcznikach W. Osuchowskiego¹¹, A. Wilińskiego¹², R. Taubenschlaga¹³, W. Wołodkiewicza i M. Zabłockiej¹⁴. Jednakże co roku przyrasta nowy materiał w ilości kilkuset pozycji na całym świecie. Orientację w tym bieżącym strumieniu literatury ułatwiają

¹⁰ J. Wasilkowski, *Reforma studiów prawnych*, „Myśl Współczesna” 6–7 (37–38), Warszawa–Łódź 1949, s. 330.

¹¹ Ogólne zestawienie bibliograficzne do całości (s. 11–18) i bardziej szczegółowe do działów i zagadnień.

¹² Cenna bibliografia rozumowana, s. 95–108 (w języku niemieckim).

¹³ Ogólna wskazówka bibliograficzna na s. 5 i szczegółowe w przypisach do poszczególnych zagadnień.

¹⁴ Cenne bibliografie polskiej literatury na początku poszczególnych rozdziałów.

wydawnictwa periodyczne¹⁵, a także kartoteka specjalnego centrum dokumentacyjnego w Paryżu¹⁶.

Największym przedsięwzięciem bibliograficznym w zakresie prawa rzymskiego jest realizowana od 1949 r. belgijska *Collectio bibliographica*¹⁷.

Stale ukazują się też nowe podręczniki prawa rzymskiego¹⁸.

¹⁵ Przede wszystkim czasopisma włoskie: IURA (od r. 1950, w dziale: *Rassegna bibliografica*, z cennymi streszczeniami prac) i *Labeo* (od r. 1955, w dziale: *Schedario*). Polską bibliografię romanistyczną ujmują najpełniej *Materiały do polskiej bibliografii historyczno-prawnej* (od r. 1944 począwszy), CPH 6, 1954, z. 2 i tomy następne oraz M. Zabłocka, *Romanistyka polska od 1980 roku*, PK 37, 1994, 1–2, s. 189–222.

¹⁶ *Centre de Documentation des Droits Antiques*, Paryż (od r. 1959), półroczne przesyłki kartotek dla abonentów i informacja komputerowa, patrz *Guide d'interrogation de la banque bibliographique des droits antiques*, Paris 1987.

¹⁷ *Collectio bibliographica operum ad ius romanum pertinentium*, Bruksela (od r. 1950).

¹⁸ *Współczesne polskie podręczniki prawa rzymskiego* omawia J. Kodrębski, CPH 1996, z wydanych w ostatnich latach zagranicznych podręczników prawa rzymskiego wymienić należy: podręczniki historii M. Bretone, *Storia del diritto romano*, Roma 1987; G. Dulkeit, F. Schwarz, W. Waldstein, *Römische Rechtsgeschichte*, München 1995; A. Guarino, *Storia del Diritto Romano*, Napoli 1990; M. Kaser, *Römische Rechtsgeschichte*, Göttingen, 1986; W. Kunkel, *Römische Rechtsgeschichte*, Wien 1990; F. Wieacker, *Römische Rechtsgeschichte*, München 1988; podręczniki prawa rzymskiego prywatnego: A. Guarino, *Diritto privato romano*, Napoli 1994; M. Kaser, *Römische Privatrecht*, München 1992 (16. wydanie najbardziej chyba popularnego podręcznika niemieckojęzycznego, opartego na znacznie obszerniejszym podręczniku tegoż autora, wymienionym w Wykazie skrótów; H. Honsell, T. Mayer-Maly, W. Selb, *Römisches Recht, aufgrund des Werkes von P. Jörs, W. Kunkel, L. Wenger*, Berlin 1987 (przeróbka jednego z najpopularniejszych podręczników niemieckich XX wieku); B. Schmidlin, C.A. Cannata, *Droit privé Romain*, t. 1–2, Lausanne 1984–1987; R. Villers, *Rome et le droit privé*, Paris 1992; M. Talamanca, *Istituzioni di diritto Romano*, Milano 1990.

II. PODZIAŁ I SYSTEMATYKA PRAWA

§ 4. Pojęcie prawa

1. *Ius* – *fas*. Naszemu terminowi „prawo” odpowiada w źródłach rzymskich łacińskie *ius*. *Ius* występuje często w połączeniu z *fas*, ale rozgraniczenie treści obydwóch terminów nie zawsze jest łatwe, zwłaszcza w początkowym okresie rozwoju prawa rzymskiego. Z biegiem czasu, w miarę postępującej laicyzacji prawa (§ 18, 1–2), znaczenie *ius* precyzuje się coraz wyraźniej w sferze działania ludzkiego, dozwolonej i chronionej przez państwo. *Fas* oznacza natomiast analogiczną sferę działania dozwoloną i osłanianą przez religię. Wykroczenie poza sferę dozwoloną przez *ius* nazywało się *iniuria* i uprawniało do zastosowania sankcji świeckich (np. prymitywnego odwetu czy zorganizowanej pomocy państwowej); wykroczenie poza sferę *fas* nazywało się *nefas* i ściągało na sprawcę – według ówczesnych wierzeń – gniew bogów, od którego można się było uwolnić przez złożenie ofiary – *piaculum*.

Tak więc na ogół *ius* – to **prawo ludzkie** (świeckie), a *fas* **prawo boskie**. Nawet jednak w źródłach rzymskiego prawa klasycznego przeciwstawienie obydwóch pojęć nie było zdecydowanie ostre. Normy religijne były tylko dodatkowym wsparciem dla norm prawa świeckiego¹⁹.

Ius oznacza, tak jak u nas, „prawo”, z jednej strony tzw. **prawo przedmiotowe**, a zatem określony zespół norm prawnych, porządkujący jakieś dziedziny życia (w tym znaczeniu np. *ius Quiritium* – „prawo Kwirytów” czy *ius publicum* – „prawo publiczne”), a z drugiej strony uprawnienie wynikające z prawa przedmiotowego, czyli tzw. **prawo podmiotowe** (w tym znaczeniu np. *ius vendendi* – „prawo sprzedaży”, czy *ius testamenti faciendi* – „prawo sporządzenia testamentu”).

Ani podstawowe pojęcie prawa, ani jego znaczenia pochodne nie były wystarczająco zdefiniowane, z przyczyn bardzo znamienych dla umysłowości prawników rzymskich.

¹⁹ Obszerne wywody na temat wzajemnego stosunku *ius* i *fas* u E. Pólaya, s. 53–90.

2. Próby definicyjne. Rzymscy prawnicy byli przede wszystkim praktykami (§ 17–20). Zajmując się z upodobaniem rozwiązywaniem konkretnych przypadków życiowych (*casus*), do kwestii teoretycznych i abstrakcyjnych przechodzili nader powściągliwie, a już ze szczególną ostrożnością zabierali się do trudnej sztuki definiowania. Najlepszym wyrazem ich stanowiska w tym względzie jest słynna wypowiedź Jawolenusa, prawnika z I i II w. n.e.: *Omnis definitio in iure civili periculosa est: parum est enim, ut non subverti potest* (D. 50, 17, 202) – „W prawie cywilnym wszelka definicja jest niebezpieczna, rzadko bowiem się zdarza, by nie można jej wywrócić”.

Toteż nawet Gaius, autor elementarnego podręcznika prawa rzymskiego z II w. n.e. (§ 21, 2), nie podejmuje próby zdefiniowania ówczesnego pojęcia prawa; termin *ius* traktuje jako rozumiejący się sam przez się i swój wykład rozpoczyna od wyjaśnienia rodzajów prawa przedmiotowego (*ius civile, ius gentium*).

Próbę definicji *ius* podjął nieco wcześniejszy od Gaiusa prawnik – Celsus. W sto lat później próba ta spotkała się z aprobatą Ulpiana i za jego pośrednictwem została utrwalona w VI w. na początku Digestów justyniańskich w słowach:

(...) *ut eleganter Celsus definit, ius est ars boni et aequi* (D. 1, 1, 1 pr.) – „(Prawo jest), jak to trafnie określa Celsus, sztuką (stosowania) tego, co dobre i słuszne”.

Ta jedyna próba określenia wprost ogólnego pojęcia prawa, jaką znajdujemy u prawników rzymskich, była przedmiotem wielu analiz i zachwytów, ale również została skwalifikowana trzeźwo jako „powierzchnowa, nic nie mówiąca formuła”²⁰. Istotnie tak jest, skoro Celsus nie podaje, czyje dobro i słuszność miał na oku przy formułowaniu swej wypowiedzi.

Podobnie ogólnikowy charakter mają próby pośredniego określenia *ius* poprzez pokrewne pojęcia: „sprawiedliwości” (*iustitia*; I. 1, 1 pr.), „wiedzy prawniczej” (*iuris prudentia*; I. 1, 1, 1) czy „zasad postępowania według prawa” (*iuris praecepta*; I. 1, 1, 3; D. 1, 1, 10, 1). Usiłowania te świadczą o tym, że prawnicy rzymscy nie odróżniali jeszcze ściśle, przynajmniej w teoretycznych uogólnieniach, sfery norm prawnych od wskazań moralnych. Swoje okazjonalne wypowiedzi na temat *ius* formułowali zapewne pod wpływem filozofii greckiej, a w codziennej praktyce pojmowali „prawo” raczej intuicyjnie.

§ 5. Kazyistyka prawa rzymskiego

1. Przyczyny. Prawo rzymskie kształtowało się w codziennej praktyce, pod wpływem doraźnych i naglących konieczności politycznej, społecznej czy ekonomicznej

²⁰ F. Schulz, RRW, s. 160. Zob. jednak CPH 24, 1972, z. 1, s. 244 (J. Kodrębski).

